

بررسی ابعاد حقوق محیط زیست با تاکید بر جنبه‌های پیشگیری از آلودگی محیط زیست

سید روح اله قاسم‌زاده*

چکیده

وجود بیش از ۳۰۰ سند بین‌المللی در خصوص حقوق محیط زیست به عنوان یکی از حقوق چهارگانه همبستگی نمایانگر جایگاه ویژه حقوق محیط زیست در صحنه حقوق بین‌الملل است. با وجود این روند آلودگی محیط زیست در نتیجه افزایش گازهای گلخانه‌ای و صدمات اساسی بشر بر پیکره تمامی اجزاء بیوسفر همچنان به سیر صعودی خود ادامه می‌دهد. بنابراین وارد نمودن مکانیزم‌های پیشگیری از آلودگی محیط‌زیست مانند توسعه و ترویج آموزش و اطلاع‌رسانی، توقف آلاینده‌های محیط زیست وضع تضمینات کیفری برای آلاینده‌گان، در قوانین موضوعه کشورها و اسناد بین‌المللی ضروری به نظر می‌رسد. تحولاتی در حقوق بین‌الملل در جهت حمایت از محیط زیست از قبیل پذیرش مسئولیت بدون تقصیر دولت‌ها در پاره‌ای از موارد، تلقی حق محیط زیست به مثابه یکی از منافع اساسی دولت‌ها و به مثابه حقی بنیادین و ممنوعیت صدمه به محیط زیست کشورها به لحاظ مغایر بودن با اصول حقوق بین‌الملل در حال قوام یافتن است. نظام مسئولیت در خسارات محیط زیستی اقتضائاتی از قبیل اصل پرداخت آلوده ساز، گسترش تعهد به ایمنی را می‌طلبد. در پایان برای پیشگیری و مقابله به موقع خسارات پیشنهاداتی از قبیل تشکیل شعب حقوقی و کیفری محیط زیست و تشکیل کمیته مدیریت بحران محیط زیست ارائه می‌شود.

واژگان کلیدی: محیط زیست - حفاظت از محیط زیست - پیشگیری - تقصیر - اکوسیستم - آلودگی - آلاینده‌ها - بیوسفر

---

* دانشجوی کارشناسی ارشد حقوق خصوصی دانشگاه تبریز

مقدمه

پیام «بان کی مون» رئیس سازمان ملل متحد در ۵ ژوئن سال جاری به مناسبت روز جهانی محیط‌زیست و اظهار نگرانی وی درخصوص تخریب لایه اوزون بیش از هر چیز بیانگر جدی بودن آلودگی‌های زیست محیطی و نگرانی‌های جامعه بین‌الملل در خصوص حق محیط‌زیست به عنوان یکی از مهمترین حقوق چهارگانه همبستگی است. نگرانی‌ها در این خصوص به حدی است که می‌توان مقوله آسیب‌های محیط‌زیست را به عنوان دغدغه مشترک کشورهای توسعه یافته و توسعه نیافته دانست. به گونه‌ای که تنها «در سال ۱۹۷۴ اتحادیه بین‌المللی حفظ طبیعت و منابع طبیعی ۹۰۳ گونه یا زیرگونه جانوری و ۲۰۰ هزار گونه گیاهی را به عنوان گونه‌های در معرض خطر، نادر، تهدید شده در جهان را فهرست نمود»^(۱) بنابراین مقاله حاضر به بررسی ابعاد زیست حقوقی محیط زیست با تاکید بر جنبه پیشگیرانه آلودگی پرداخته است در قسمت کلیات ضمن اشاره‌ای گذرا به موضوعات اساسی محیط به تبیین جایگاه محیط زیست در قوانین موضوعه کشور پرداخته شده است. در مبحث اول تعاریفی از آلودگی ارائه شده است و مبحث دوم به مقوله اساسی پیشگیری از آلودگیهای محیط زیستی اختصاص داده شده است که در آن به نقش اساسی NGOها، آموزش، اطلاع رسانی و حمایت از محیط زیست در مخاصمات مسلحانه اشاره شده است. در مبحث سوم حول خسارات محیط زیستی و موضوع حقوق بین‌الملل بحث خواهد شد و نظر به حساسیت آلودگی محیط زیست به بررسی نظام مسئولیت آن، در مبحث چهارم خواهیم پرداخت. که در ضمن آن به بررسی اقتضانات مسئولیت ناشی از آلودگی محیط زیست نیز خواهیم پرداخت.

کلیات

از زمان انقلاب صنعتی تاکنون، صدها میلیون تن دی‌اکسیدکربن از احتراق حاصل از سوخت‌های فسیلی، بوجود آمده است که می‌تواند با تولید گازهای گلخانه‌ای، گرم شدن دمای کره زمین را به دنبال داشته باشد که این بالا رفتن دمای زمین نیز خود توالی

فوساد عدیده‌ای از قبیل کاهش منابع آبی، قحطی، ذوب شدن یخ‌های قطبی، بالا آمدن آب پاره‌ای از مناطق آبی و زیر آب رفتن پاره‌ای از اراضی ساحلی را به دنبال خواهد داشت.

حادثه شیمیایی کارخانه بوپال هند در سال ۱۹۸۴، فجایع نفتی ناشی از جنگ نفت‌کش‌ها در خلیج فارس، حادثه کشتی «آموکو»، همچنین فاجعه اتمی هیروشیما، ناکازاکی، حادثه چرنوبیل که ابعاد فرامرزی وسیعی را داشت به گونه‌ای که باران‌های اسیدی ناشی از آن کشورهای اسکاندیناوی را نیز در بر گرفت - گواهی بر آن است که دستاوردهای علمی بشر در طبیعت نباید به قیمت حذف طبیعت و محیط‌زیست و صدمه به حقوق بنیادین بشر تمام شود. «حادثه غرق شدن کشتی Torrey canon در سواحل فرانسه، باعث مرگ ۴۰ هزار پرنده و انقراض ۹۵ درصدی پرنده‌ای به نام «ماکارو» شد»^(۲).

بنابراین حمایت از اکوسیستم‌ها به عنوان واحدهای حاصل از کنش‌های متقابل گیاهان و جانداران و ترکیبات فیزیکی و شیمیایی محیط‌زیست لازم به نظر می‌رسد. باید پذیرفت، چه در عرصه قانون‌گذاری ملی و چه در عرصه بین‌الملل حق بشر به داشتن محیط‌زیست سالم از جمله حقوق اساسی تفکیک‌ناپذیر از حق حیات است. این حق در برگیرنده حمایت از گونه‌های گیاهی، جانوری طبیعت است. که چه بسا کوچکترین تغییر در این گونه‌ها، برهم خوردن تعادل اکولوژیک را به دنبال داشته باشد. پس حمایت‌های همه جانبه و ایجاد ضمانت‌های اجرایی حقوقی در حمایت از بیوسفر (Biosphere) یعنی کلیه نقاط مستعد حیات شامل هوا (اتمسفر)، خشکی (لیتوسفر) و محیط‌های آبی (هیدروسفر)، امری ضروری می‌نماید. نظریه اهمیت موضوع محیط‌زیست «وزارت تجارت بین‌المللی و صنعت ژاپن (Miti) برنامه صدساله‌ای را تدارک دیده است که صنعت ژاپن را در مسیر حفاظت محیط‌زیست نگاه دارد»^(۳). در عرصه بین‌الملل نیز وجود بیش از ۳۰۰ سند بین‌المللی در خصوص محیط‌زیست، تشکیل اولین کنفرانس بین‌المللی محیط‌زیست در ۱۹۷۲ و همچنین تشکیل گروه‌هایی بزرگ ریو در سال ۱۹۹۲، کنفرانس محیط‌زیست و توسعه سازمان ملل (unced) با

نمایندگان بیش از ۱۸۰ کشور با هدف حفاظت از آب، خاک، جو کره زمین، به خودی خود بیانگر توجه مجامع بین‌المللی به مقوله محیط‌زیست است.

بند ۱۳ رئوس برنامه‌های ریو که ایران نیز در آن مشارکت داشت بر گسترش قوانین کشورها برای جبران خسارت ناشی از آلودگی تاکید دارد. تاکنون ایران به چند کنوانسیون بین‌المللی در خصوص محیط‌زیست پیوسته است که از جمله می‌توان به کنوانسیون بازل ۱۹۹۲، کنوانسیون منطقه‌ای کویت (۱۹۷۸) و کنوانسیون لندن ۱۹۷۲ درباره جلوگیری از آلودگی دریایی ناشی از دفع مواد زاید، اشاره کرد. در عرصه داخلی نیز قوانینی به تصویب رسیده است که مهمترین آنها عبارتند از: قانون صید و شکار (۱۳۳۵)، قانون صید و شکار ۱۳۴۶، قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها (۱۳۴۶)، قانون حفاظت و بهسازی محیط‌زیست (۱۳۵۳)، قانون حفاظت دریاها و رودخانه‌های مرزی از آلودگی به مواد نفتی، لایحه قانونی حفظ و گسترش فضای سبز شهرها (۱۳۵۹) قانون حفاظت و حمایت از منابع طبیعی و ذخایر جنگلی کشور (۱۳۷۱)، قانون حفاظت و بهره‌برداری از محیط و منابع آبی ج.ا. ایران. (۱۳۷۴)، و قانون مدیریت پسماندها (۱۳۸۳).

اصل ۵۰ قانون اساسی نیز در خصوص محیط زیست اشعار داشته است «در جمهوری اسلامی ایران حفاظت از محیط‌زیست که نسل امروز و نسل‌های بعد باید در آن حیات اجتماعی روبه رشدی داشته باشند، وظیفه‌ای عمومی تلقی می‌گردد. از این رو فعالیت‌های اقتصادی و غیر آن که با آلودگی محیط‌زیست یا تخریب غیرقابل جبران آن ملازمه پیدا کند ممنوع است».

مبحث اول: آلودگی محیط‌زیست (Environment Pollution)

آلودگی محیط‌زیست می‌تواند در اشکال مختلفی ظاهر شود. گاه آلودگی محیط‌زیست در معنای وسیع تخریب محیط‌زیست (مثلاً قطع درختان) نیز به کار می‌رود. آلودگی‌های محیط‌زیست در برگیرنده طیف وسیعی از آلودگی‌ها از قبیل آلودگی صوتی (Sound pollution) - که برحسب دسی‌بل (dB) سنجیده می‌شود و

موثر بر دستگاه عصبی انسان است - آلودگی منابع آبی، آلودگی حرارتی (thermal Pollution) ناشی از تخلیه پساب‌های (back water) گرم تأسیسات حرارتی، آلودگی هوا است.

از جمله مصادیق بارز آلودگی محیط‌زیست، آلودگی آب‌هاست، که علاوه بر تأثیرات زیانبار بر چرخه آبریان دریایی، می‌تواند خطری جدی علیه سلامت عمومی انسان به حساب آید چرا که به راحتی می‌تواند منجر به بیماریهای عفونی (از جمله وبا - حصبه - شبه حصبه - اسهال باسیلی - لیپیتو سبیروزیس و ...) و همچنین بیماریهای ویروسی شود. ماده ۱ آیین‌نامه جلوگیری از آلودگی آب مصوب ۱۶ خرداد ۱۳۷۳ منظور از آلودگی محیط‌زیست را تغییر مواد محلول یا معلق یا تغییر درجه حرارت و دیگر خواص فیزیکی و شیمیایی و بیولوژیکی آب به حدی که آن را برای هدفی که برای آن مقرر است، غیرمفید سازد، می‌داند.

از جمله دیگر از مصادیق بارز محیط‌زیست می‌توان به آلودگی هوا اشاره داشت. منشأ آلودگی هوا می‌تواند منابع مختلفی مانند استفاده از سوخت‌های فسیلی، وسایل نقلیه، فعالیت‌های صنعتی، به آتش کشیدن زباله‌ها و فصولات باشد. از جمله مهمترین گازهای آلوده‌کننده هوا می‌توان به دی‌اکسید گوگرد (SO_2) که می‌تواند منجر به باران‌های اسیدی شود، اکسیدهای ازت (NO_x)، منوکسید کربن (Co) و هیدروکربن‌ها اشاره نمود.

نویسندگان مقاله‌ای تحت عنوان آلودگی هوا از طریق شاخص تمایل به پرداخت میزان خسارات آلودگی هوا را اندازه‌گیری کرده‌اند و نتایج مطالعات آنان نشان می‌دهد که بطور متوسط هر شهروند شیرازی حاضر است برای جلوگیری از بدتر شدن کیفیت کنونی هوا سالانه مبلغ ۲۹۲۷ ریال از مالیات‌هایش هزینه گردد. در حالی که در وضعیت فعلی تنها ۶۰۰ ریال مبلغ سرانه صرف این هدف می‌گردد.^(۴)

ماده ۲ قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا بیان می‌دارد «منظور از آلودگی هو وجود یا پخش یک یا چند آلوده‌کننده اعم از جامد، مایع، گاز، تشعشع پرتوزا

غیرپرتوزا در هوای آزاد به مقدار و مدتی که کیفیت آن را به طوری که زیان‌آور برای انسان و سایر موجودات زنده و یا گیاهان و یا آثار و ابنیه باشد، تغییر دهد.»

تعریف آلودگی محیط‌زیست با توجه به تبصره ۶۸۸م۲ قانون مجازات اسلامی و ماده ۹ قانون حفاظت و بهسازی محیط‌زیست (۱۳۵۳) و ارجاع بند ماده ۲ قانون مدیریت پسماند به ماده‌ای که ذکرش گذشت عبارت است از «پخش یا آمیختن مواد خارجی به آب، هوا، خاک، زمین، به میزانی که کیفیت فیزیکی، شیمیایی، بیولوژیکی را به طوری که مضر به حال انسان یا سایر موجودات زنده یا گیاهان یا آثار یا ابنیه باشد، تغییر دهد»

بنابراین با توجه به تعریف فوق هر تغییری در محیط‌زیست آلودگی محیط‌زیست به حساب نمی‌آید بلکه باید این تغییر مضر به حال انسان، موجودات یا ابنیه باشد. همچنین این تعریف محیط را در مبنای بیوسفر (Biosphere) که اعم از محیط هوا، خشکی و آب است، در نظر گرفته است. منتها باید توجه داشت که با توجه به اصالة‌العدم که در این موضع موافق تفسیر مضیق از قوانین جزایی نیز می‌باشد، اصل بر عدم مضر بودن تغییرات به حال انسان، موجودات زنده و گیاهان یا ابنیه است. و مدعی مضر بودن این تغییرات، ملزم به اثبات ادعای مفروض است. ولی در جهت حمایت از محیط‌زیست، رویه قضایی محاکم می‌تواند با توجه به جبران‌ناپذیری پاره‌ای از خسارات وارده بر محیط‌زیست، تا زمان صدور رأی ماهوی دادگاه و در جهت جلوگیری از فعالیت‌های مخرب محیط‌زیست اقدام به صدور دستور موقت جلوگیری این گونه فعالیت‌ها بنماید. در صدور دستور موقت جهت جلوگیری از فعالیت‌های مخرب محیط‌زیست تا زمان صدور رأی ماهوی دادگاه انعطاف بیشتری از خود نشان دهد.

پاره‌ای از کنوانسیون‌های بین‌المللی نیز تعاریفی از آلودگی محیط‌زیست ارائه داده‌اند. کنوانسیون بین‌المللی نجات دریایی ۱۹۸۹ صدمه به محیط‌زیست را این گونه تعریف کرده است «هر صدمه اساسی یا مادی به سلامتی انسان، حیوان، یا منابع دریایی در آب‌های ساحلی، درون مرزی یا مناطق مجاور آنها که در نتیجه آلودگی، لوٹ شدن،

آتش‌سوزی، انفجار یا حوادث مشابه ایجاد شود». به علاوه مقدمه کنوانسیون دریاها مصوب ۱۹۸۳ در تعریف آلودگی محیط‌زیست می‌گوید: «آلودگی محیط‌زیست یعنی ریختن مواد و انرژی توسط بشر به طور مستقیم یا غیرمستقیم در محیط‌زیست دریا شامل مصب که منجر یا احتمالاً منجر به صدمه و خسارت به منابع زنده و حیات دریا، زیان به سلامتی بشر، وقفه در فعالیت‌های دریایی از جمله ماهیگیری و سایر استفاده‌های مشروع از دریا، لطمه به کیفیت آب مورد استفاده و کاهش مطبوع بودن آن گردد»^(۵). استفاده از قید «احتمالاً منجر به صدمه و خسارت شدن» را نوعی تحول در حقوق محیط‌زیست می‌توان تلقی نمود. چرا که دولتها را از پیش به صدمه زدن به منابع زنده و حیات دریا برحذر می‌دارد هر چند که آسیب‌های ناشی از این اقدامات، احتمالی باشد.

مبحث دوم: پیشگیری از آلودگی‌های محیط‌زیست:

پیشگیری همیشه بهتر از درمان بوده است (علاج الواقی خیر من دواء الشافی). این قاعده در ارتباط با محیط‌زیست و جنبه‌های پیشگیرانه آن برجستگی بیشتری دارد. چرا که در پاره‌ای از خسارات محیط‌زیستی در صورت وقوع، امکان اعاده وضعیت به سابقه ممکن نیست. مثلاً به سختی می‌توان نسبت به احیاء مرجان‌های دریایی اقدام نمود و گاه عملاً محال است.

در آمریکا جهت پیشگیری از خسارات محیط‌زیستی و حمایت از محیط‌زیست کنگره در سال ۱۸۹۱ ذخیره‌گاه جنگل Timberland و ویلستون را به عنوان اولین جنگل فدرال ذخیره نمود و در سال ۱۹۰۰ اداره جنگل ایالات متحده آمریکا را ایجاد نمود و سپس با تصویب مدیریت جنگل در سال ۱۹۷۶ گام جدیدی برای حمایت از جنگل برداشت.

در ایران مطابق م ۱۳ قانون حفاظت محیط‌زیست از جمله مهمترین وظایف سازمان محیط‌زیست، پیشگیری و ممانعت از هر نوع اقدام مخرب و برهم زنده تعادل و تناسب محیط‌زیست، می‌داند.

اقدامات احتیاطی دولت‌ها و ارگان‌ها می‌تواند نقش مهمی در پیشگیری از خسارات و آلودگی‌های محیط‌زیستی داشته باشد. طبق بند ۳ ماده ۳ کنوانسیون ساختاری سازمان ملل راجع به تغییرات اقلیمی «نباید به بهانه عدم وجود دلایل علمی مبنی بر وقوع تغییرات اقلیمی از انجام اقدامات احتیاطی خودداری یا این اقدامات را به تأخیر انداخت»^(۷). همانطور که سابقاً نیز اشاره شد کنوانسیون حقوق دریاها نیز در تعریف آلودگی محیط‌زیست به اصل پیشگیری و اقدامات احتیاطی توجه داشته است. پاره‌ای کشورها جهت پیشگیری از فجایع محیط‌زیستی در مورد ناوها و زیردریایی‌های اتمی محدودیت‌هایی را وضع نموده‌اند. مثلاً ماده ۱ قانون نوامبر ۱۹۶۸ فرانسه ورود ناوهای بیگانه را به آب‌های ساحلی و بنا در فرانسه مشروط به کسب مجوز و تابع ضمانت می‌داند^(۸). در کشور ما نیز ماده ۶ قانون مناطق دریای ج. ا. ایران از جمله موارد استثناء بر عبور بی‌ضرر کشتی‌ها را «ایجاد هرگونه آلودگی محیط‌زیست در مناطق دریایی ایران دانسته است». و ماده ۹ همان قانون نیز در مقام بیان استثنائات، اصل عبور بی‌ضرر، «عبور زیردریایی‌های حامل مواد اتمی خطرناک و یا زیان‌آور برای محیط‌زیست را منوط به موافقت قبلی مقامات صالحه ج. ا. ایران می‌داند».

امروزه با وضع استانداردهای ایمنی می‌توان از بسیاری از آلودگی‌های محیط‌زیست رهایی یافت. نظریه اهمیت ایمنی در تاسیسات هسته‌ای و حساسیت این موضوع کنوانسیون ایمنی هسته‌ای (Convention on nuclear safety) در سال ۱۹۸۴ به تصویب رسیده است. قواعد ایمنی کشتی‌های تجاری که IMO در سال ۱۹۸۱ آغاز کرده است، در جهت تقلیل خطر آلودگی عملیات این کشتی‌هاست.

دفن صحیح زباله‌ها و ضایعات عامل مؤثر دیگری در پیشگیری از آلودگی محیط‌زیست است. دفن ناصحیح زباله‌ها یا دفع نامناسب آنها مثلاً ریختن پسماندها و ضایعات مخصوصاً ضایعات رادیواکتیویته در آنها می‌تواند تغییرات شدید بیولوژیکی در چرخه حیات موجودات و زنجیره غذایی آنان بوجود آورد. دفع و دفن صحیح زباله‌ها مستلزم مدیریت صحیح این نوع پسماندهاست.

امروزه کشورهای فرانسه و سوئد در زمینه دفع صحیح زباله‌های اتمی پیشتاز هستند. در کشور ما طبق بند ۲ م ۵۵ قانون شهرداریها «وظیفه دفن زباله‌ها» برعهده شهرداریها است. و مطابق ماده ۷ قانون مدیریت پسماندها، مدیریت اجرایی پسماندها با تولیدکنندگان است.

ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی، اقدامات تهدیدکننده بهداشت عمومی مانند دفع غیربهداشتی فضولات انسانی و دامی و مواد زاید را مستوجب حبس تا یک سال دانسته است.

تبصره ۱ ماده ۱۲ قانون مدیریت پسماند از جمله وظایف شورای عالی معماری و شهرسازی را، در نظر گرفتن مناطقی جهت دفع زباله در طرح‌های ناحیه‌ای جامع شورای فوق، دانسته است. کنوانسیون لوزان ۱۹۷۲ نیز راجع به «دفع زباله» و حاوی مقرراتی در این خصوص می‌باشد.

بدیهی است که دفن و دفع ناصحیح ضایعات هر لحظه ممکن است علاوه بر آلودگی خاک، آب و هوای محیط، آثار ناگواری بر سلامتی انسان بر جای می‌گذارد. پاره‌ای از این اثرات که نشأت گرفته از مواد رادیواکتیویته، سمی یا مواد با قابلیت انفجار بالا هستند، غیرقابل جبران‌اند.

افزایش وسعت و تعداد پارکهای حفاظت شده می‌تواند در مصون نگه داشتن این پارک‌ها از آلودگی‌های محیط‌زیستی تا حد زیادی موثر باشد. در ایران پارکهای ۷ گانه ملی شده و حفاظت شده (ارومیه، گلستان، سرخه حصار، کویر، بمو، و ...) وجود دارند که مساحتی بالغ بر ۱ میلیون هکتار از اراضی کشور را در بر می‌گیرد.

تشویق به استفاده از مواد اولیه بازیافتی که در بند ۳ ماده ۴ قانون مدیریت پسماند نیز بدان اشاره شده است و همچنین محدودیت استفاده از مواد شیمیایی مضر به حال طبیعت مانند د.د.ت عامل مهم دیگری در پیشگیری از خسارات محیط‌زیستی است. امروزه در آمریکا، پروانه مصرف آفت‌کش‌ها با سازمان حفاظت محیط زیست است. الزام به برچسب زدن و علائم مخصوص هشدار در خصوص مواد قابل اشتعال، سمی و با قابلیت انفجار بالا نیز از دیگر راهکارهاست.

توسعه استفاده از انرژی‌های پاک (Clean energy) که اصل ۴ اعلامیه ریو آن را جزء لاینفک توسعه پایدار (Sustainable development) می‌داند راهکار بسیار مؤثری جهت جلوگیری از خسارات محیط‌زیستی است چرا که این انرژی‌ها علی‌الاصول نه تنها منجر به آلودگی محیط‌زیست نمی‌شوند، بلکه دائماً در طبیعت در حال تجدید هستند و جایگزینی این انرژی‌ها به جای سوخت‌های فسیلی (مانند گاز، نفت، زغال‌سنگ) ضروری به نظر می‌رسد.

گسترش دامنه تعریف خسارت (damage) در خسارات محیط‌زیست می‌تواند عاملی مهم جهت واداشتن متصدیان فعالیت‌های صنعتی در جهت رعایت استانداردهای زیست‌محیطی و نهایتاً تن دادن به الزامات محیط‌زیستی پیشگیرانه باشد. قانون اول ژانویه ۱۹۹۹ کشور اتریش در زمینه خسارت هسته‌ای دامنه تعریف خسارت را به خسارات محیط‌زیستی گسترش داده است. همچنین ماده ۱ قانون مسئولیت مدتی ناشی از خسارات هسته‌ای (وین ۱۹۶۳) نیز تعریف وسیعی از خسارت ارائه می‌کند.

توقف آلاینده‌های محیط‌زیست را نیز باید از دیگر شیوه‌های جلوگیری از آلودگی محیط‌زیست قلمداد نمود چرا که با حذف منبع آلاینده، آلودگی از بین رفته یا به حداقل می‌رسد. ماده ۱۸ قانون مدیریت پسماندها نیز به توقف آلاینده‌ها تحت شرایطی اشاره دارد. ماده ۱۷ قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا نیز از جمله اختیارات رئیس سازمان حفاظت محیط‌زیست را، توقف منبع آلاینده تحت شرایطی می‌داند.

ایجاد انگیزه‌های مالیاتی^(۹) (مانند استهلاك مالیاتی، سرمایه‌گذاری در تجهیزات کنترل آلودگی و قبول هزینه‌های محیط‌زیستی در کسور مالیاتی) می‌تواند در سالم‌سازی فعالیت‌های صنعتی و بالتبع پیشگیری از خسارت و آلودگی‌های محیط‌زیستی مفید باشد.

نقش ارگان‌های ذی‌صلاح در خصوص پیشگیری از آلودگی‌های محیط‌زیستی را نیز نباید نادیده گرفت. مثلاً نقش سازمان بنادر و کشتی‌رانی در مبارزه با آلودگی آب‌های ساحلی و سرزمینی کشور نقش قابل ملاحظه‌ای به نظر می‌رسد. همچنین نقش کمیته ملی انرژی در ترویج استفاده از انرژی‌های پاک قابل ملاحظه است. بخش امور

حفاظت در برابر پرتوسازمان انرژی اتمی ایران که وظیفه تعیین میزان آلودگی محیط‌زیست به مواد پرتوزا را برعهده دارد و همچنین سایر بخش‌های این سازمان مانند امور نظام ایمنی هسته‌ای و مدیریت کنترل آلودگی هسته‌ای نیز حسب مورد، می‌تواند در به حداقل رساندن خسارات محیط‌زیستی ناشی از فعالیت‌های هسته‌ای مفید باشد. به علاوه سازمان محیط‌زیست به عنوان متولی اصلی حفاظت از محیط‌زیست، در حمایت از اکوسیستم‌ها نقش بی‌بدیلی را داراست که انتظار می‌رود در آینده فعال‌تر از پیش نمودار شود.

همچنین به نظر می‌رسد جهت حمایت شغلی از کارگرانی که در معرض مواد آلاینده‌ها قرار دادند، وضع قوانین حمایت شغلی و تضمین سلامتی آنان لازم به نظر می‌رسد. چرا که امروزه کارگران شاغل در تولید مواد شیمیایی به راحتی در معرض موادی مانند SO_2 (دی‌اکسید گوگرد) و NO_2 قرار می‌گیرند که تأثیر مستقیم منفی بر دستگاه‌های تنفسی برجای می‌گذارد. در ایران قانون حفاظت در برابر اشعه مصوب ۱۳۳۸/۱۰/۳۰ و آیین‌نامه حفاظت در برابر خطر پرتوهای یون‌ساز در این راستا تصویب شده است. و در پایان پیشنهاد می‌شود جهت پیشگیری از آلودگی‌های محیط‌زیستی و در صورت وقوع آن، مقابله و مهار این آلودگی «کمیته مدیریت بحران محیط‌زیست» متشکل از ارگان‌های ذی‌ربط علی‌الخصوص سازمان محیط‌زیست، تشکیل شود تا در مواقع فوریت نسبت به مقابله و مدیریت صحیح بحران‌های محیط‌زیستی اقدام نماید.

حمایت‌های جزایی از محیط زیست

حق محیط زیست مانند هر حق دیگری نیازمند ضمانت اجراست. چرا که مانند هر حق دیگری ممکن است در معرض سوء استفاده قرار گیرد. امروزه در قوانین بسیاری از کشورها آلودگی محیط‌زیست جرم محسوب می‌شود و برای مرتکبین آن مجازات تعیین شده است. اگر بپذیریم که مجازات‌ها (حبس، جزای نقدی و...) می‌تواند در پیشگیری از جرائم مفید باشد، جرایم محیط‌زیستی از قاعده مستثنی نیست.

ماده ۱۳ اعلامیه ریو بر تصویب قوانین ملی کشورها جهت تعقیب عاملان آلودگی محیط زیست تأکید دارد.

در قوانین موضوعه ایران نیز موادی به جرائم محیط‌زیستی اختصاص یافته است. مثلاً ماده ۱۳ قانون شکار و صید مصوب ۱۳۴۶ شکار جانوران کمیاب و در خطر انقراض مانند تمساح، یوزپلنگ، گورخر، هویره و همچنین شکار در پارک‌های ملی را مستوجب حبس ۹۱ روز تا ۳ سال یا جزای نقدی بین ۱/۸ تا ۲۰ میلیون ریال دانسته است که در صورت تکرار مستوجب محکومیت به هر دو مجازات است. یعنی به تشدید مجازات تکرارکنندگان این جرائم اقدام نموده است. مقوله تشدید مجازات در صورت تکرار جرم در ماده ۹ قانون مدیریت پسماندهانیز پذیرفته شده است و عاملان در صورت تکرار جرم به میزان دو برابر حداکثر مجازات مالی بار قبل محکوم می‌شوند. استفاده از راهکارهای تشدید مجازات در صورت ارتکاب مجدد و تکرار جرم عامل مؤثری در پیشگیری از آلودگی‌های محیط‌زیست به شمار می‌رود. ماده ۴۵ قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع ۱۳۴۶، به لحاظ اهمیت موضوع محیط‌زیست، حریق جنگل بواسطه بی‌مبالاتی را مستوجب حبس تأدیبی از ۲ ماه الی ۱ سال دانسته است. که بنابراین مطابق ماده فوق جرم حریق جنگل نیازمند احراز قصد نتیجه نیست. بنابراین صرف قصد فعل مثلاً آتش‌افروزی و وقوع خسارت جهت احراز جرم مذکور کافی است. لایحه قانونی حفظ و گسترش فضای سبز در شهرها مصوب خرداد ۱۳۵۹ شورای انقلاب، مواد ۶۷۵ و ۶۸۰ قانون مجازات اسلامی نیز از دیگر تضمینات کیفری جهت حمایت و پیشگیری از آلودگی و صدمه به محیط‌زیست است.

نقش آموزش در پیشگیری از آلودگی‌های محیط‌زیستی؛

مقوله آموزش در حقوق محیط‌زیست نقش اساسی در حفظ محیط‌زیست و جلوگیری از آلودگی تخریب و یا سایر خسارات محیط‌زیستی دارد. و نظر به اهمیت همین مقوله است که منشور بلگراد ۱۹۷۵ و کنفرانس استکهلم ۱۹۷۲ بر موضوع آموزش تأکید دارد. مقوله آموزش هم در حقوق داخلی و هم در حقوق بین‌الملل انعکاس

ویژه‌ای یافته است. طبق ماده ۹ کنوانسیون جلوگیری از آلودگی دریایی بوسیله ریزش مواد زاید، اعضا کنوانسیون می‌بایست اقدامات لازم مربوط به حمایت از اعضای نیازمند در زمینه آموزش پرسنل علمی و فنی ترغیب کند^(۱۰). در حقوق داخلی ایران نیز ماده ۳۳ قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا بر وظیفه صدا و سیما در تنویر افکار عمومی، آموزش قوانین و مقررات و مسائل حفاظت تأکید دارد. همچنین ماده ۶ قانون مدیریت پسماندها بر نقش صداوسیما و سایر رسانه‌های ملی و دستگاه‌های آموزشی و فرهنگی جهت اطلاع‌رسانی و آموزش تأکید دارد. طبق ماده ۲۱ این قانون نیز درآمد حاصل از جریمه‌های جرائم مندرج در این قانون صرف آموزش، فرهنگ‌سازی، اطلاع‌رسانی و رفع آلودگی ناشی از پسماندها و حفاظت از محیط‌زیست دانسته است.

نقش NGOها مخصوصاً در کشورهای اروپایی جهت آموزش و پیشگیری از آلودگی‌های محیط‌زیست نیز قابل ذکر است. همه ساله در آلمان شاهد بستن مسیرهای حمل و نقل و دفن زباله‌های مضر به حال طبیعت توسط طرفداران محیط‌زیست هستیم در کشورهای اروپایی انجمن‌ها و مؤسسات زیادی تحت عناوینی از قبیل جمعیت سبز، دوستداران زمین فعالیت می‌کنند. که از جمله اهداف آنان اشاعه موضوعات آموزشی محیط‌زیستی است «انرسل یک سازمان NGO آمریکایی بطور موفقیت‌آمیزی در «دومینک» نیروهای محلی را آموزش داده است تا سیستم‌های سلول خورشیدی به پا کنند. این برنامه در سال ۱۹۸۵ با ۶ سیستم آغاز و در سال ۱۹۹۴ به ۴/۵۰۰ سیستم افزایش یافت^(۱۱)». آموزش و تقویت گروه‌های محلی حفاظت از محیط‌زیست مخصوصاً در زمینه بیابان‌زدایی (desertification) در پایداری و حفاظت از محیط‌زیست مؤثر است.

نقش اطلاع‌رسانی در پیشگیری از آلودگی‌های محیط‌زیست:

اصولاً در حقوق بین‌الملل محیط‌زیست منظور از اصل اطلاع‌رسانی آن است که دولت‌ها خطر وقوع حوادث محیط‌زیستی که در قلمروشان اتفاق افتاده است، به سایر دولتهایی که ممکن است از آن متأثر شوند، اطلاع دهند. بند ۱۸ نوس برنامه‌های ریو

اختصاص به مطلع نمودن سایر کشورها هنگام بروز فجایع طبیعی دارد. مهمترین سند در خصوص اصل اطلاع‌رسانی، کنوانسیون سازمان ملل راجع به حقوق دریاهاست^(۱۲) که ماده ۱۹۸ آن اشعار می‌دارد «هرگاه دولتی اطلاع پیدا کند که محیط‌زیست دریایی در معرض این خطر قریب‌الوقوع آلودگی قرار دارد یا اینکه متحمل آسیب شده است، بلافاصله مراتب را به اطلاع دولت‌های دیگر که احتمال می‌دهد این آسیب نیز به آنها نیز لطمه وارد کند و نیز بر سازمان‌های بین‌المللی ذی‌صلاح خواهد رساند». در پی فاجعه چرنوبیل در سال ۱۹۸۶ و عدم اطلاع‌رسانی به موقع در زمینه عواقب محیط‌زیستی زبان‌بار به سایر کشورها، کنوانسیون راجع به اطلاع‌رسانی فوری حوادث هسته‌ای (The convention on early notification of nuclear accident) سال ۱۹۸۶ به تصویب رسید.

نقش پیشگیرانه حمایت از محیط‌زیست در مخاصمات مسلحانه:

بند ۲۴ رئوس برنامه‌های ریو بر رعایت حقوق بین‌الملل محیط‌زیست در مواقع جنگ تأکید دارد. جنگ‌ها همواره به عنوان یکی از مخربترین عوامل تخریب محیط‌زیست بوده‌اند. در جریان حمله عراق به ترمینال نفتی نوروز بیش از ۲ میلیون بشکه نفت به خلیج فارس سرازیر شد و در حمله دیگر این کشور به ترمینال میناء الاحمدی کویت بیش از ۶ میلیون تن نفت به خلیج فارس وارد شد^(۱۳). در جنگ ویتنام، نیروهای آمریکایی مخلوط تری‌کلوفنوکسی (T-۵/۴/۲) و دی‌کلوفنوکسی استیک اسید را جهت از بین بردن جنگل‌های انبوه و به منظور جلوگیری از مأمّن گرفتن شورشیان به کار بردند^(۱۴) که علاوه بر اثرات محیط‌زیستی نامطلوبی که به بار آورد، منجر شد هزاران آمریکایی و ویتنامی در معرض ماده نارنجی و دیوکسین قرار بگیرند.

معمولاً پذیرفته شده است که آغاز جنگ خود به خود منجر به لغو عهدنامه محیط‌زیستی نمی‌شود. و دولتهای در حال جنگ مکلف‌اند از حفاظت محیط‌زیست در جریان جنگ و عملیات نظامی حمایت کنند. مثلاً در پی حمله عراق به تأسیسات نفتی

ایران در مارس ۱۹۸۳، ایران مقررات کنوانسیون منطقه‌ای ۲۴ آوریل ۱۹۷۸ را مورد استفاده قرار داد.^{۱۰}

ممنوعیت گسترش سلاح‌های هسته‌ای مطابق معاهده (NPT) خود صرف نظر از جنبه سیاسی معاهده، در جلوگیری از استفاده از این سلاح‌ها در جنگ و در نتیجه آثار زیانبار زیست‌محیطی این سلاح‌ها می‌تواند مفید باشد. حمایت از اصل عدم آزادی نامحدود طرفین درگیر در توسل به شیوه‌های جنگی می‌تواند تا حد زیادی تأمین‌کننده مقوله حفاظت از محیط‌زیست باشد. مطابق بند ۱ ماده ۵۶ پروتکل اول الحاقی به چهار کنوانسیون ژنو ۱۹۷۷ حمله به کارگاه‌ها یا تأسیسات دارای نیروهای خطرناک (سدها - آب‌بندها - نیروگاه‌های هسته‌ای) و لو اینکه هدف نظامی باشند، اگر حمله به آنها منجر به رهاشدن نیروهای خطرناک و صدمات شدید بر سکنه غیرنظامی شود ممنوع است.^(۱۶)

مبحث سوم : خسارات محیط‌زیستی و حقوق بین‌الملل

در حقوق بین‌الملل گسترش قواعد و الزامات محیط‌زیستی حداقل در قالب حقوق انعطاف‌پذیر (Soft law) لازم به نظر می‌رسد. اولین کنفرانس بین‌الملل محیط‌زیست در سال ۱۹۷۲ در استکهلم بیانگر اهمیت مقوله محیط زیست در ابعاد بین‌المللی آن است. بند ۱۳ رئوس برنامه‌های ریو برگسترش قوانین کشورها برای جبران خسارت ناشی از آلودگی تأکید دارد. ولی در جهت حمایت جامعی از بیوسفر (Biosphere) وضع قوانین داخلی به تنهایی نمی‌تواند راهگشا باشد چراکه مثلاً در مقوله آب‌ها (هیدروسفر) وضع قوانین داخلی کشورها حداکثر می‌تواند ناظر به آبهای ساحلی و دریای سرزمینی باشد. در همین راستاست که قواعد حقوق بین‌الملل محیط‌زیست در حال شکل‌گیری است. معاهدات مربوط به حفاظت زیست در ارتباط با قلمروهایی خارج از قلمرو دولتها به تصویب رسیده است که از جمله می‌توان به معاهده منع انجام و گسترش آزمایش‌های هسته‌ای در اتمسفر، کنوانسیون مربوط به حفاظت از فک‌های جنوب (ژوئن ۱۹۷۲)، کنوانسیون حفاظت از حیوانات و گیاهان دریایی جنوبگان (۱۹۸۰)،

کنوانسیون مربوط به تنظیم فعالیت‌ها در مورد منابع کانی جنوبگان (۲ ژوئن ۱۹۸۸) و معاهده منع استقرار سلاح‌های هسته‌ای در بستر و زیربستر دریاها (۱۹۷۱) اشاره کرد.^(۱۷)

امروزه تحولات صورت گرفته در حقوق بین‌الملل در جهت حمایت هرچه بیشتر از محیط زیست است را می‌توان به طریق ذیل برشمرد.

۱- حقوق محیط‌زیست به عنوان یکی از منافع اساسی دولت محسوب می‌شود: دیوان در قضیه گابچی کووو - ناگی ماروس (مجارستان - اسلواکی) در رأی سپتامبر ۱۹۷۷ و در بند ۵۳ رأی خود اعلام نمود که حفظ تعادل زیست محیطی به یکی از منافع اساسی هر دولت تبدیل شده است.^(۱۸) به علاوه تأکید دیوان بر وجود حقوق بین‌الملل محیط‌زیست در بند ۱۱۲ رأی خود بیانگر تحولاتی در حقوق محیط‌زیست است.

۲- حقوق محیط‌زیست به عنوان حق بنیادین: ژاپن در سال ۱۹۴۵ به منظور قطع آزمایش‌های اتمی آمریکا در اقیانوس کبیر و جبران خسارت ناشی از آزمایش‌ها به دکتین حقوق شخصی (law of person) استناد کرد.^{۱۹} چراکه حق انسان به داشتن محیط عاری از رادیواکتیو حقی بنیادین است.

۳- صدمه به محیط‌زیست نقض اصول حقوق بین‌الملل است. مثلاً آلوده نمودن دریاها از جانب عده‌ای از حقوقدانان نقض سه اصل از اصول حقوق بین‌الملل است. الف) حفاظت از ثروت‌های دریایی ب) اصل محترم شمردن استفاده از دریاهای آزاد ج) اصل عدم زیان آوردن در قلمرو حکومت دیگر با فعالیت در قلمرو^(۲۰) خود

۴- پذیرش مسئولیت بدون تقصیر دولت‌ها در زمینه خسارات محیط‌زیستی، در قضیه دیوان داوری ترایل اسملتر (trial smelter) دولت کانادا به لحاظ فعالیت شرکت مزبور با شخصیت حقوقی کانادایی که از طریق تولید گازهای سولفور باعث خساراتی در قلمرو آمریکا شد، مسئول شناخته شد. در این پرونده دیوان بدون توجه به عنصر تقصیر (Fault)، مستند به دستگاه‌های اتوماتیک ضبط و ثبت اسیدسولفوریک نصب

شده توسط طرفین دلایل و مستندات دانشمندان دو طرف، صرف احراز رابطه سببیت به نفع آمریکا حکم صادر نمود.^(۲۱)

۵- پذیرش مسئولیت بدون تقصیر دولت‌ها در زمینه خسارات محیط زیستی: کنوانسیون «مسئولیت مدنی راجع به خسارات ناشی از ورود به فضای خارجی» بیان می‌دارد؛ دولتی که وارد فضای خارجی کشور دیگر می‌شود مسئول پرداخت خسارت ناشی از فعالیت در فضای خارجی کشور دیگر است.

در هر صورت به نظر می‌رسد که پذیرش مسئولیت بدون تقصیر در عرصه بین‌المللی به کندی صورت می‌گیرد چرا که بیشتر فعالیت‌های خطرناک (فعالیت‌های هسته‌ای، فعالیت‌های صنعتی، شیمیایی....) سابقه چندانی ندارند بنابراین هنوز رویه‌های بین‌المللی در این زمینه نیز چندان که باید و شاید، قوام نیافته است.

۶- توسل به اصل Sic ultra tuout Alienum non leads : به موجب این اصل دولت وظیفه جلوگیری از اعمالی را دارد که موجب صدمه به اشخاص و اموال در قلمرو کشور دیگر می‌گردد. و همانطور که سابقاً نیز اشاره شد در رأی دیوان داوری در ۱۱ مارس ۱۹۴۱ تأکید شد هیچ دولتی حق ندارد سرزمین خود را طوری مورد استفاده قرار دهد که در سرزمین دولت دیگر زیان به بار آورد «این رأی و به دنبال آن رأی ۲۹ نوامبر ۱۹۵۹ در قضیه دریاچه لانوک فرانسه را در برابر اسپانیا قرار می‌داد. مبنای اصل ۲۱ بیانیه استکهلم قرار گرفتن و در اصل ۲ بیانیه ریو نیز بدان تأکید شد^{۲۲}».

۷- توسعه کمی و کیفی کنوانسیون‌های مربوط به محیط‌زیست: امروزه بیش از ۳۰۰ سند بین‌المللی در خصوص محیط زیست به تصویب رسیده است که در برگیرنده طیف وسیعی از مسائل محیط زیست مانند (آب، هوا، زباله‌ها و ...) هستند. مانند کنوانسیون مارپل (۱۹۷۲) لندن (۱۹۷۲) بازل (۱۹۹۲). کنوانسیون‌های هسته‌ای^(۲۳) گوناگونی نیز تاکنون به تصویب رسیده است که اهم آن‌ها عبارتند از: کنوانسیون پاریس ۱۹۶۰، کنوانسیون بروکسل ۱۹۶۳، کنوانسیون وین ۱۹۶۳.

۸- اصالت دادن به محیط‌زیست در قانونگذاری‌های ملی و بین‌المللی به جای

انسان محوری.

امروزه حقوق زیست محیطی بشر تلاش دارد تا بنیادهای فلسفی حقوق بشر را با اصول زیست بومی آشتی دهد و هدف آن است که ارزش‌های ذاتی بشر با ارزش‌های ذاتی سایر گونه‌های طبیعی با هم پیوند یابند یعنی افراد به همان اندازه که به ارزش‌های ذاتی افراد هم نوع احترام می‌گذارند باید ارزش‌های ذاتی سایر موجودات طبیعی از جمله حیوانات، گیاهان و اکوسیستم‌ها را محترم شمارند.^(۲۴)

مبحث چهارم: اقتضائات نظام مسئولیت و جبران خسارات محیط‌زیستی:
 امروزه مسئولیت ناشی از خسارات محیط‌زیست (Environmental impairment liability) اقتضائات خاص خود را می‌طلبد که بطور خلاصه می‌توان به چند مورد آن اشاره کرد.

۱- ایجاد مسئولیت تضامنی بین تولیدکنندگان و حاملان موادخطرناک: این مکانیزم می‌تواند در جبران خسارت زیان دیدگان و ترمیم آسیب‌های محیط زیست مفید می‌باشد. چون تضمینات بیشتری برای جبران ضرر وارده، فراهم می‌آورد.

۲- توجه به اصل پرداخت آلوده‌ساز (The polluter pay): توجه به این اصل به عنوان اصل اولیه در جبران خسارت محیط‌زیستی، بسیار حائز اهمیت است. طبق بند ۴ ماده ۴ قانون مدیریت پسماندها، از جمله موارد پیشنهادی که می‌بایست در آیین‌نامه اجرایی قانون مذکور مورد لحاظ قرارگیرد عبارت است از اینکه: مسئولیت تأمین و پرداخت بخشی از هزینه‌های بازیافت برعهده تولیدکنندگان محصولات باشد. چرا که پسماندها ناشی از فعالیت آنان است.

۳- پذیرش نظام مسئولیت مطلق در خسارات محیط‌زیستی: با پذیرش این نوع مسئولیت صرف احراز رابطه سببیت (causation) شخص آلاینده مسئول شناخته می‌شود. و نیاز به احراز عنصر تقصیر (Fault) نیست. هرچند ممکن است سؤال پیش آید که با پذیرش این نظام اقدامات احتیاطی و پیشگیرانه ممکن است از حد معقول آن کاهش می‌یابد. در پاسخ باید گفت اصولاً پذیرش مسئولیت مطلق متصدیان این مزیت را به دنبال دارد که در صورت عدم رعایت نکات ایمنی و پیشگیرانه‌های لازم و اصول

بنیادین ایمنی تولید، دادگاه‌ها در تعیین میزان خسارت اغماض کمتری روا می‌دارند. همانطور که در حقوق داخلی پاره‌ای از کشورها در صورت ارتکاب تقصیر نابخشودنی یا سنگین سعی بر آن است که هیچ خسارتی غیرقابل جبران باقی نماند.

۴- حمایت از سندیکا‌های بیمه‌ای جهت پوشش‌دهی ریسک فعالیت‌های صنعتی و خطرناک: این نوع حمایت در درجه اول، امکان پرداخت خسارت به قربانیان آلودگی محیط‌زیست و اعاده وضعیت محیط‌زیست به حالت سابق را فراهم می‌آورد. برای حمایت از بیمه‌گران نیز می‌توان اولاً به تحدید میزان مسئولیت آنان پرداخت ثانیاً) به بیمه‌گران امکان شرط عدم مسئولیت در صورت تقصیر سنگین یا نابخشودنی بیمه‌گزاران داد. استفاده از سیستم «کانالیزاسیون» جهت جبران هرچه بیشتر خسارت، ضروری است.

۵- گسترش تعهد به ایمنی محصولات خطرناک: این نوع تعهد که در برگیرنده مراحل مختلف تولید، حمل، توزیع و مصرف می‌تواند باشد تولیدکنندگان را به دقت هرچه بیشتر در تولید محصولات خطرناک مضر به حال محیط‌زیست وا می‌دارد. ماده ۱۰۱ قانون انرژی هسته‌ای لهستان در خصوص مواد هسته‌ای، ارسال‌کننده را تا زمان تحویل محصولات خطرناک به مقصد مسئول می‌شناسد.

۶- گسترش میزان سقف مسئولیت: در کنوانسیون‌های بین‌المللی و قوانین پاره‌ای از کشورها با توجه به نامحدود بودن و دامنه‌دار بودن خسارات هسته‌ای، اقدام به تحدید میزان مسئولیت نموده‌اند. مثلاً این میزان در چین ۳۰ میلیون ریمنی یوآن (۳۶ میلیون دلار آمریکا) است و مطابق قانون مسئولیت هسته‌ای کانادا (۷۵ میلیون دلار) است^(۲۵). بدیهی است افزایش سقف مسئولیت امکان جبران خسارت بیشتری را فراهم می‌آورد.

۷- گسترش سیستم‌های جبران خسارات معنوی: در آلودگی‌های محیط‌زیست (مخصوصاً از بین رفتن اکوسیستم‌های بکر و غیرقابل برگشت) و محروم شدن از جاذبه‌های طبیعی و لذت بردن از آن، خود نوعی خسارت معنوی محسوب می‌شود. مازوها^(۲۶) در ارتباط با جبران خسارت معنوی در حوادث هسته‌ای معتقدند که: هرچند

قانون ۱۹۶۸ فرانسه فقط خسارات بدنی و مادی را ذکر کرده است. ولی فرض قانون مربوط به جایی است که مبلغ خسارت وارده از حادثه بیشتر از سقف جبران خساراتی باشد که توسط قانون تعیین شده است و تنها در این صورت است که خسارات معنوی حذف می‌شود.

۸- ایجاد صندوق‌های مالی (financial funds): ایجاد این نوع صندوق‌ها مخصوصاً جهت پوشش‌دهی میزان خسارات متجاوز از سقف مسئولیت بسیار می‌تواند حائز اهمیت باشد.^(۲۷۱) در زمینه خسارات نفتی کنوانسیون بین‌المللی تأسیس یک صندوق جهت جبران خسارات آلودگی نفتی تصویب شده است. همچنین در پاره‌ای از کنوانسیونهای هسته‌ای نیز به این موضوع اشاره شده است.

۹- توجه به اصل مسئولیت مشترک اما متفاوت (The principle of cor but differentia responsibility) دولت‌ها نیز گام مهمی در جهت جبران خسارات محیط‌زیستی است. با توجه به اصل فوق، علی‌الاصول دولت‌هایی که سهم بیشتری در صحنه فرامرزی آلودگی دارند در هزینه‌ها و جبران خسارات نیز نقش بیشتری می‌بایست داشته باشند.

۱۰- تحمیل ریسک ناشی از پیشرفت علوم (responsibilite de resque de development) بر تولیدکنندگان محصولات مضر به محیط‌زیست: علم چون زائیده ذهن بشر است ممکن است به مانند خود بشر به خطا رود. چه بسا اشیاء و مصنوعات که درحال حاضر بدون عیب شناخته می‌شوند بعدها و با پیشرفت علم مضر به محیط‌زیست، تشخیص داده شوند. به نظر می‌رسد در زمینه حقوق محیط‌زیست و با لحاظ نمودن این که صدمات محیط‌زیستی غالباً جبران ناپذیرند و طبیعت بیش از این نمی‌تواند محل آزمون و خطای علم بشری واقع شود، لازم است که ریسک ناشی از پیشرفت علوم بر تولیدکنندگان محصولات خطرناک که پدید آورنده محیط خطرناک نیز می‌باشد، تحمیل شود.

۱۱- ببالا بردن مدت مرور زمان (Prescription) جهت اقامه دعوا علیه تولیدکنندگان محصولات مضر به طبیعت و تخریب‌کنندگان محیط‌زیست: این موضوع

اولاً) اشخاص را از هرگونه صدمه به محیط‌زیست باز می‌دارد. و دوم اینکه) تولیدکنندگان را وادار می‌سازد که محصولات خود را با کیفیت قابل قبول و ایمن‌تری به بازار ارائه کنند و تأثیرات درازمدت محیط‌زیستی آنان را، در مرحله تولید در نظر بگیرند.

۱۲- ایجاد شعب حقوقی و کیفی در ارتباط با جرائم و موضوعات محیط‌زیستی در مراجع قضایی: که در این ایران مطابق ماده ۴ قانون تشکیل دادگاه‌های عمومی و انقلاب از وظایف و اختیارات رییس قوه قضائیه است.

۱۴- ایجاد مراجع شبه قانونگذاری محیط‌زیست: در آمریکا آژانس‌های اداری (آژانس‌های اجرایی و شبه آژانس‌های نظارتی) وجود دارد که می‌توانند قوانینی وضع نمایند که به اندازه قوانین مصوب کنگره الزام آورند. از جمله آژانس‌های نظارتی مستقل می‌توان به آژانس‌های حفاظت محیط‌زیستی اشاره داشت که برنامه‌هایی با هدف کاهش آلودگی هوا دارد. آژانس‌های اداری در آمریکا قادر به شکایت رسمی علیه ناقضین قواعد محیط‌زیستی نیز می‌باشند (مانند دعوای آژانس حفاظت محیط‌زیستی (EPA) علیه سازندگان MCME که آلوده‌کننده بستر دریای فدرال بود^(۲۷)).

۱۵- توجه به موضوع آلودگی‌زدایی (decontamination): آلودگی‌زدایی روندی جهت اعاده وضعیت به حالت سابق و رفع خطر آلودگی است. برنامه محیط‌زیست دریای خزر (cep) پالایش آلودگی و مقابله با آلودگی در مواقع اضطراری بر عهده ایران نهاده است.

در دعوای معروف مربوط به غرق شدن کشتی «آموکوکادیز Amococadiz» که منجر به سرازیری ۲۲۰ هزار تن نفت در ساحل بریتانیا شد و پاکسازی آن ۶ ماه بطول انجامید تنها مبلغ خواسته، جهت پاکسازی ساحل، معادل ۴۵۰ میلیون فرانک بود که در مرحله تجدید نظر دادگاه پاریس حکم به رفع آلودگی و خارج نمودن آلودگی از ساحل داد^{۲۸}.

در انگلستان نیز در پرونده blue-circle industry علیه وزارت دفاع، به لحاظ تصمیم مقامات ذی‌صلاح مبنی بر نیاز به آلودگی‌زدایی به لحاظ سرازیر شدن

استخرآلوده به مواد رادیواکتیو به زمین‌های خواهان، قاضی پرونده مجاب شد که خسارت رخ داده است. در حالی که در پرونده مشابهی (یعنی Merlin) قاضی پرونده خسارت ناشی از انصراف خریداران احتمالی از خرید ملک خواهان‌ها را خسارت اقتصادی صرف (Pure economic loss) تلقی نمود و دعوی خواهان را رد کرد^{۲۹}.

در ایران طبق قانون مدیریت پسماند تحت شرایطی مرجع قضایی ضمن رسیدگی خارج از نوبت، علاوه بر پرداخت جریمه، آلاینده را مکلف به رفع آلودگی و پاکسازی می‌نماید. همچنین ماده ۲۱ قانون مدیریت پسماندها از جمله موارد استفاده از درآمد نقدی حاصل از جرائم مندرج در این قانون رفع آلودگی ناشی از پسماندها دانسته است.

نتیجه‌گیری

اصل ۵۰ قانون اساسی حفاظت از محیط‌زیست را وظیفه عمومی دانسته است. وظیفه‌ای که امتثال از آن در گرو همکاری همه جانبه کلیه ارگان‌های ذی‌صلاح و از جمله سازمان حفاظت محیط‌زیست است. تاکنون چند قانون عادی درخصوص حفاظت از محیط‌زیست و گونه‌های گیاهی جانوری به تصویب رسیده است ولی حقیقت آن است که کشور ما تاکنون به تعداد اندکی از مجموع سیصد و اندی از اسناد بین‌المللی پیوسته است که امید می‌رود دولت با پیوستن به این گونه اسناد بین‌المللی حفاظت از محیط‌زیست که مغایرتی با شرع نیز ندارند، گام‌های اساسی‌تری در جهت حفاظت و حمایت هرچه بیشتر از محیط‌زیست بردارد.

حمایت از اقدامات پیشگیرانه مخصوصاً با در نظر گرفتن اینکه در بسیاری از خسارات محیط‌زیستی اعاده وضعیت به حالت سابق ممکن نیست، لازم به نظر می‌رسد. که در این راستا نیز وضع استانداردهای ایمنی لازم، رفع و دفن صحیح زباله‌ها، استفاده از راهکارهای پیشگیرانه کیفری مانند جزای نقدی، افزایش کمی و کیفی پارک‌های حفاظت شده، حمایت از گونه‌های در حال انقراض گیاهی و جانوری، توسعه انرژی‌های پاک و توقف آلاینده‌ها و همچنین ایجاد انگیزه‌های مالیاتی در

خصوص محیط‌زیست و ... می‌تواند در جهت نیل به اهداف محیط‌زیستی مفید باشد. نقش آموزش و اطلاع‌رسانی و نیز حمایت از اکوسیستم‌ها در درگیریهای مسلحانه نیز از دیگر عوامل بازدارنده صدمه به محیط‌زیست محسوب می‌شوند.

نهایتاً با توجه به وجود بیش از ۳۰۰ سند بین‌المللی در خصوص محیط‌زیست تحولاتی در حقوق بین‌الملل صورت گرفته است که صدمه به محیط‌زیست را به دیده صدمه به حقوق بنیادین بشر می‌نگرد. به همین جهت لازم به نظر می‌رسد که مقوله آلودگی محیط‌زیست و جبران خسارت محیط‌زیستی دارای نظام ویژه‌ای گردد که ضمن توجه به اصل پرداخت آلوده‌ساز و پذیرش نظام مسئولیت مطلق با توسل به راهکارهایی از قبیل افزایش سقف مسئولیت‌ها، پذیرش موضوع تعهد به ایمنی محصولات خطرناک و ... تمامی تلاش خود را در جهت احیاء محیط‌زیست آسیب دیده و اعاده وضعیت اکوسیستم‌ها به حالت سابق به کار گیرد.

در پایان جهت حفاظت از محیط‌زیست پیشنهاداتی به شرح ذیل ارائه می‌شود:

- ۱- تخصیص شعبی از شعب دادگاههای عمومی (حقوقی - جزائی) در ارتباط با موضوعات و جرائم محیط‌زیستی.
- ۲- آموزش و تشویق نیروهای محلی در خصوص حفاظت از محیط‌زیست و حمایت مالی از گروه‌های طرفدار محیط‌زیست.
- ۳- پیوستن ایران به اسناد بین‌المللی محیط‌زیستی
- ۴- تشکیل کمیته مدیریت بحران محیط‌زیست ← جهت مقابله و مدیریت فاجعه‌های زیست محیطی کلان.
- ۵- ایجاد صندوق‌های ویژه جهت حفاظت از محیط‌زیست و مقابله با آلودگی‌های محیط‌زیستی.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- میلر، جورج تایلر، زیستن در محیط، مترجم: مجید مخدوم، ج ۸، انتشارات دانشگاه تهران، پاییز ۱۳۸۴، ص ۳۳۹.
- ۲- حبیبی، حسن حقوق بین الملل در برابر مسئله خسارات وارده بر دولت‌ها در گستره دریاها، فصل- نامه حق، دفتر یکم، فروردین و خرداد ۱۳۶۴، ص ۱۱۲.
- ۳- لیور، بث، راه منتهی به ریو، فصل نامه محیط زیست، مترجم: خسرو کامکار، ش ۲، سهامی بهمن، سال ۱۳۷۱، ص ۳۱.
- ۴- خوش اخلاق، رحمان، حسن شاهی، مرتضی، تخمین میزان خسارات وارده بر ساکنان شیراز به دلیل آلودگی هوا، مجله تحقیقات اقتصادی، ش ۶، پاییز و زمستان ۱۳۸۱.
- ۵- پورنوری، منصور، کنوانسیون حقوق دریاها، ج اول، نشر مهد حقوق، زمستان ۱۳۸۳.
- ۶- شریعت پناهی، محمد، مبانی بهداشت محیط، ج سوم، انتشارات دانشگاه تهران، تابستان ۱۳۸۲، ص ۳۲۱.
- ۷- طلایی، فرهاد، بررسی توسعه پایدار در بخش انرژی از دیدگاه حقوق بین الملل محیط زیست، مجله دانشکده اداری و اقتصاد (دانشگاه اصفهان)، ش ۲، تابستان ۱۳۸۲، ص ۳۲.
8. Mazaud.henriet leon et jeam. traite et patique de la responsabilite civile delectuell. tome2.montcherston.paris. 1970
- ۹- برای آگاهی از این انگیزه‌ها رک تقی زاده انصاری، مصطفی، حقوق محیط زیست در ایران، ج اول، انتشارات سمت، زمستان ۱۳۷۴
- ۱۰- رابین، چرچیل، آلن لو، حقوق بین الملل بین الملل دریاها، مترجم: بهمن آقایی، ج ۳، انتشارات گنج دانش، ۱۳۸۴.
- ۱۱- طلایی، همان، ص ۷۸.
- ۱۲- کیس، الکساندر، حقوق محیط زیست، مترجم: محمد حسن حبیبی، ج ۱، انتشارات دانشگاه تهران، بهار ۱۳۷۹، ص ۸۴.
- ۱۳- مافی، همایون، آلودگی دریای خزر و مسئولیت بین المللی دولت‌ها، پژوهش‌نامه علوم انسانی و علوم اجتماعی دانشگاه مازندران (ویژه‌نامه حقوق و علوم سیاسی)، ۱۳۸۴، ص ۲۴۵.
- ۱۴- شریعت پناهی، همان، ص ۷۸.
- ۱۵- ممتاز، جمشید، توسل به سلاح‌های هسته‌ای و حمایت از محیط زیست در آراء دیوان بین المللی دادگستری، ترجمه: محمود اسرافیل، مجله حقوقی، ش ۲۴، سال ۱۳۷۸

- ۱۶- ر.ک عبداللهی، محسن، حمایت از تأسیسات هسته‌ای در درگیری‌های مسلحانه، مجله پژوهش‌های حقوقی، ش ۴ شهر دانش، ۱۳۸۲، ص ۲۶۷.
- ۱۷- ر.ک بیگزاده، ابراهیم، بدیع بودن معاهدات منع گسترش سلاح‌های هسته‌ای در حقوق بین‌الملل، مجله تحقیقات حقوقی، ش ۱۶، پائیز ۱۳۷۴، ص ۲۸۴ الی ۲۸۸.
- ۱۸- برای اطلاع از این رای ر.ک فلیپ، وکل، همسویی حقوق معاهدات و حقوق مسئولیت بین‌المللی در پرتو رای ۲۵ سپتامبر ۱۹۷۷، ترجمه: سید علی هنجی، مجله تحقیقات حقوقی، ش ۲۶، ۲۵، ص ۵۳.
- ۱۹- شریفی طراز کوهی، حسین قواعد آمره حقوق بین‌الملل، ج اول، انتشارات وزارت امور خارجه ۱۳۷۵، ص ۳۵۳.
- ۲۰- حبیبی، حسن، همان، ص ۱۱۸.
- 21- Ian, brownlie, state responsibility for transboundary air pollution in international law, general edition, Oxford university, 2000, P: 182-188.
- ۲۱- ممتاز، همان. البته اصولاً کنوانسیونهای هسته‌ای به مقوله جبران خسارت ناشی از مواد هسته‌ای پرداخته‌اند ولی نظر به اینکه این خسارات می‌تواند ابعاد محیط زیستی داشته باشند ذکر می‌شوند.
- ۲۲- حبیبی، محمد حسن، حق برخورداری از محیط زیست به عنوان حق بشریت، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ش ۶۰، تابستان ۱۳۸۲، ص ۱۴۲ به بعد.
- 25- www.fo. Europe .org
- 26- www.fo. nea .org
- 27- www.sg project.org
- 28- rogger-millethe legal and e-commerce environment today .3th edition-us-2000
- ۲۸- گوندینگ، لوتار، هویسمان، دینا شیلتون، حقوق محیط زیست، ترجمه: محمد حسن حبیبی، ج ۲، ج ۲، انتشارات دانشگاه تهران، تابستان ۱۳۸۱.
- 29- miller. christopher, invironmental rights. first published, routedge. london. 1998

منابع

- ۱- بیگ‌زاده، ابراهیم، بدیع بودن معاهدات منع گسترش سلاح‌های هسته‌ای در حقوق بین‌الملل، مجله تحقیقات حقوقی، ش ۱۶، پائیز ۱۳۷۴.
- ۲- پورنوری، منصور، کنوانسیون حقوق دریاها، چ اول، نشر مهد حقوق، زمستان ۱۳۸۳.
- ۳- تقی‌زاده انصاری، مصطفی، حقوق محیط زیست در ایران، چ اول، انتشارات سمت، زمستان ۱۳۷۴.
- ۴- حبیبی، محمد حسن، حق برخورداری از محیط زیست به عنوان حق بشریت، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ش ۶۰، تابستان ۱۳۸۲.
- ۵- حبیبی، حسن حقوق بین‌الملل در برابر مسئله خسارات وارده بر دولت‌ها در گستره دریاها، فصل‌نامه حق، دفتر یکم، فروردین و خرداد ۱۳۶۴.
- ۶- خوش اخلاق، رحمان، حسن شاهی، مرتضی، تخمین میزان خسارات وارده بر ساکنان شیراز به دلیل آلودگی هوا، مجله تحقیقات اقتصادی، ش ۶۱، پاییز و زمستان ۱۳۸۱.
- ۷- رابین، چرچیل، آلن لو، حقوق بین‌الملل بین‌الملل دریاها، مترجم: بهمن آقایی، چ ۳، انتشارات گنج دانش، ۱۳۸۴.
- ۸- شریعت پناهی، محمد، مبانی بهداشت محیط، چ سوم، انتشارات دانشگاه تهران، تابستان ۱۳۸۲.
- ۹- شریفی طراز کوهی، حسین قواعد آمره حقوق بین‌الملل، چ اول، انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۷۵.
- ۱۰- طلایی، فرهاد، بررسی توسعه پایدار در بخش انرژی از دیدگاه حقوق بین‌الملل محیط زیست، مجله دانشکده اداری و اقتصاد (دانشگاه اصفهان)، ش ۲، تابستان ۱۳۸۲.
- ۱۱- عبداللهی، محسن، حمایت از تأسیسات هسته‌ای در درگیری‌های مسلحانه، مجله پژوهش‌های حقوقی، ش ۴ شهر دانش، ۱۳۸۲.

- ۱۲- فلیپ، وکل، همسویی حقوق معاهدات و حقوق مسئولیت بین‌المللی در پرتو رای ۲۵ سپتامبر ۱۹۷۷، ترجمه: سید علی هنجنی، مجله تحقیقات حقوقی، ش ۲۶- ۲۵
- ۱۳- کیس، الکساندر، حقوق محیط زیست، مترجم: محمدحسن حبیبی، ج ۱، انتشارات دانشگاه تهران، بهار ۱۳۷۹.
- ۱۴- گوندینگ، لوتار، هویسمان، دینا شیلتون، حقوق محیط زیست، ترجمه: محمد حسن حبیبی، ج ۲، ج ۲، انتشارات دانشگاه تهران، تابستان ۱۳۸۱.
- ۱۵- لیور، بث، راه منتهی به ریو، فصل‌نامه محیط زیست، مترجم: خسرو کامکار، ش ۲، سهامی بهمن، سال ۱۳۷۱.
- ۱۶- مافی، همایون، آلودگی دریای خزر و مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها، پژوهش‌نامه علوم انسانی و علوم اجتماعی دانشگاه مازندران (ویژه‌نامه حقوق و علوم سیاسی)، ۱۳۸۴.
- ۱۷- ممتاز، جمشید، توسل به سلاح‌های هسته‌ای و حمایت از محیط زیست در آراء دیوان بین‌المللی دادگستری، ترجمه: محمود اسرافیل - مجله حقوقی، ش ۲۴، سال ۱۳۷۸.
- ۱۸- میلر، جورج تایلر، زیستن در محیط زیست، مترجم: مجید مخدوم، ج ۸، انتشارات دانشگاه تهران، پاییز ۱۳۸۴.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

منابع انگلیسی:

- 1-miller, Christopher, invironmental rights, first published, routedge, London, 1998
- 2-rogger, miller, the legal and e-commerce environment today, 3th edition, usa, 2000
- 3- Ian, brownile, state responsibility for transboundary air pollution in international law, general edition, Oxford university, 2000, P: 182-188.

منابع فرانسه

1- Mazaud.henriet leon et jeam.traité et pratique de la responsabilité civile delectuell. tome2, montcherston, paris. 1970

سایت‌ها

1-www.fo.europe.org

2-www.fo.nea.org

3-www.sgproject.org

